

народного становища СРСР та внутрішньої обстановки в ньому. А саме цього бракує книзі В. Суворова. Галасливий її «успіх» красномовно свідчить про хибність поєднання науки і політики. В. Суворов зайвий раз надав можливість переконатися у тому, що від такого симбіозу програє, як правило, наука. Як би там не було, будемо вдячні йому за цей урок.

¹ ЦДАВО України, ф. КМФ—8, оп. 2, спр. 142, арк. 10.

² Суворов Виктор. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну.—М., 1992.

³ Там же.—С. 13.

⁴ Там же.—С. 94—95, 217, 218.

⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ—8, оп. 2, спр. 147, арк. 14.

⁶ Суворов Виктор. Ледокол.—С. 218.

⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ—8, оп. 2, спр. 146, арк. 67.

⁸ Городецкий Габриель. Миф «Ледокола». Накануне войны. Пер. с английского.—М., 1995.—С. 11.

⁹ Война Германии против Советского Союза 1941—1945. Документальная экспозиция. Каталог.—Берлин, 1992.—С. 23.

¹⁰ Там же.—С. 32.

¹¹ Там же.—С. 51.

Габриель Городецкий (Ізраїль, Тель-Авів)

Міф «Криголама».

Напередодні війни

РОЗДІЛ I

ВСТУП

ПОЛЕМІКА

Небагато подій мали такий вплив на хід другої світової війни та її наслідки як план «Барбаросса». Історії його виникнення присвячено чимало досліджень. Однак зміни політичного клімату викликають трансформації поглядів й оцінок учених. Згідно з традиційним поглядом Німеччина намагалася під впливом економічних, расових і територіальних інтересів встановити гегемонію в Центральній Європі. Протилежна інтерпретація бачить причину війни у здійсненні задумів, викладених Гітлером у книзі «Майн кампф». Третя точка зору пояснює дії німців «демонічною» природою Гітлера. Ідеологізовані інтерпретації або розглядають план «Барбаросса» з марксистських позицій, пояснюючи його економічними причинами, або вважають його логічним підсумком непримиренних суперечностей між фашизмом і комунізмом. Крім того, ряд істориків пояснює кампанію на Сході внутрішньою боротьбою між армією, традиційним істеблішментом і нацистською партією.

Дискусії набрали несподіваного напрямку весною 1985 р., коли мало відомий до того часу «Віктор Суворов» вмістив сенсаційну статтю у газеті російських емігрантів «Русская мысль», що виходила в Парижі. Суворов обрав інтелектуальний орган білоемігрантів, щоб розпочати хрестовий похід проти свята святих російської історії — Великої Вітчизняної війни. Автор показав Радянський Союз не жертвою, а винуватцем війни, стверджуючи, що в липні 1941 р. Сталін був готовий до несподіваного нападу на нацистську Німеччину, а Гітлер лише випередив його.

Опублікована пізніше в англійському журналі стаття не викликала там великого інтересу і була забута¹. Навряд чи виступ Суворова був би серйозно сприйнятий в академічних колах, якби він не збігся за часом із «суперечкою істориків» — бурхливими дебатами про характер і хід розвитку німецької історії та природу німецького націоналізму. Визнання в Німеччині його поглядів (в основному з політичних міркувань) надихнуло автора на виклад їх у вигляді книги².

З незначними поправками і змінами книга була, нарешті, видана російською мовою. Перед цим вона була опублікована в Польщі, де її проголосили історичним шедевром. Як же поляки могли не привітати російського офіцера військової розвідки, який ублажив своєю книгою їх націоналістичні почуття? Укладений між Польщею і Німеччиною пакт про ненапад був забутий, таке ж як і вперта відмова поляків від реальних заходів по забезпеченню безпеки під час фатальних переговорів улітку 1939 р. Висловлене Суворовим захоплення своїм успіхом у Польщі найкраще свідчить про те, як його книга впливає на національні почуття в різних країнах. Його слова справляють неприємне враження: «Я почуваю себе чудово. Я попав у цілком незвичайну атмосферу. Мене пізнають на вулиці, дарують квіти. Вчора поліція стримувала натиск читачів, які бажали одержати автограф на книзі. Попасти в таку ситуацію приємно кожному»³.

Останнім досягненням Суворова є наступна книга під назвою «День—М», в якій на Радянський Союз покладається відповідальність не лише за вторгнення німців у Росію, а й за розв'язання другої світової війни. Війна, на його думку, була викликана радянськими заходами по мобілізації, що систематично проводилися з літа 1939 р. «Сталін це розумів,— стверджує Суворов,— і свідомо віддав наказ про таємну мобілізацію 19 серпня 1939 р. З цього дня при будь-якому розвитку подій війну зупинити було вже неможливо. Точний день, коли Сталін розпочав другу світову війну,— це 19 серпня 1939 року»⁴.

Проте ще до того як Суворов втрутився в «суперечку істориків», російський мотив став основним у дебатах, що відбувалися. Професор Нольте відмовився вважати нацизм незвичайним явищем, яке не мало виправдань. При цьому він посилався на існування «азіатських» прецедентів, наприклад, різня вірмен у 1915 р., і особливо «класові убивства», здійснені більшовиками, та викорінювання Сталінінм цілих груп населення. Нольте твердив далі, що жорстокість Гітлера була викликана природним страхом перед Радянським Союзом та поінформованістю про демонічні методи Сталіна. Крім того, міркував тепер Нольте, якщо Гітлер широко вірив у загрозу, що виходила від євреїв, чи не було досить логічним для нього рушити на Схід, де існувала велика кількість єврейського населення, і ліквідувати цю майбутню небезпеку?⁵

Слід зазначити, що дебати навколо цього найважливішого питання ведуться як у Німеччині, так і в Росії любителями, а не серйозними істориками: Нольте — філософ, а Суворов — розвідник.

У цих умовах ідеї Суворова, повністю відкинуті в Англії, були підхоплені в Німеччині і викликали бурхливі суперечки, які привернули увагу відомих німецьких учених⁶. Грубо кажучи, аргументи Суворова залучені для підтримки тверджень Нольте про раціональність і обґрунтованість політичного курсу нацистської Німеччини. Якщо Сталін дійсно мав намір «визволити» Центральну Європу, то рішення Гітлера воювати з Росією не може більше розглядатись як виконання ідеологічних задумів, що містяться в книзі «Майн кампф», і вважатися стратегічним безглуздом чи відверто агресивним актом. Навпаки, війна Гітлера в Європі перетворюється в «превентивну війну», виправдану з точки зору традиційних німецьких геополітичних інтересів і загрози, яку становив для Німеччини і цивілізованого західного світу огидний

сталінський режим. Таким чином, парадокс полягав у тому, що книги Суворова, метою яких було підняти на Заході тривогу щодо комуністичної Росії і підірвати процес розрядки, були використані для виправдання нацизму.

Палаючи бажанням спростувати все «радянське», Суворов виявляє нерозбірливість у засобах, то потураючи польському націоналізму, то реабілітуючи нацизм. Фактично вся теоретична база Суворова безпосередньо почерпнута з тих необгрунтованих посилок, які виклав Гітлер перед своїми генералами 22 червня 1941 р. напередодні війни: «... Нині настав момент, коли очікувальна політика є не лише гріхом, а й злочином, який зачіпає інтереси німецького народу, а отже, і всієї Європи. Зараз приблизно 160 російських дивізій знаходяться на нашому кордоні. Протягом ряду тижнів відбувалися безперервні порушення цього кордону, причому не тільки на нашій території, а й на крайній півночі Європи і Румунії. Радянські льотчики розважалися тим, що не визнавали кордонів, очевидно, щоб нам довести таким чином, що вони вважають себе уже господарями цих територій. Вночі 18 червня російські патрулі знову проникли на німецьку територію і були відтиснені лише після тривалої перестрілки»⁷.

Документи німецької розвідки, що цитуються далі в цій книзі, точно свідчать про те, що розгортання радянських військ мало оборонний характер і не становило ніякої небезпеки для вермахту⁸.

Далі Суворов робить безапеляційну заяву про те, що доля нейтральних країн цілком залежала від примхи Сталіна, в той час як Гітлер грав роль пасивного спостерігача. Немає рації говорити, що якби аргументи Суворова підтверджувалися об'єктивними фактами, історія розвивалася б зовсім іншим шляхом. Твердження про те, що нацистська Німеччина «має більше підстав вважатися нейтральною в 1939—1940 рр.», є абсурдним⁹. Безпідставна також заява, що глава радянської військової розвідки генерал Голиков не був покараний Сталіним за занижені дані про нарощування німецьких збройних сил 21 червня, оскільки він «доповідав Сталіну правду. Гітлер дійсно до війни проти Радянського Союзу не готувався»¹⁰.

Вплив ідей Суворова не варто недооцінювати

Метаморфози, які зазнала в останні роки німецька історіографія війни на Сході, разючі. Покійний професор Хільгрубер, один з провідних німецьких істориків, несподівано заговорив про загрозу, яку Радянський Союз становив для Німеччини в 1941 р., хоча в 1965 р., користуючись тими ж самими джерелами, він малював образ індиферентного Сталіна, який намагався умиротворити Гітлера, до самого початку війни перевиконуючи радянські зобов'язання перед Німеччиною¹¹. У книзі під назвою «Війна Сталіна» австрійський професор Ернест Топич стверджує, що, концентруючи увагу на агресивних діях Гітлера, — особливо нападі на Радянський Союз, — ми прогледіли справжнього злочинця — Сталіна. Друга світова війна, стверджує Топич, «була по суті справи нападом Радянського Союзу на західні демократії, а Німеччині... відводилася роль лише воєнного заступника»¹².

Ще більше насторожує той факт, що Суворов фактично підтверджує думки, висловлені нещодавно Іоахімом Хофманом в офіційній німецькій військовій історії другої світової війни. Німецькі історики у Фрейбургу, показавши винятково високий рівень професіоналізму у вивченні німецьких матеріалів, не зуміли подолати розбіжності щодо політичного аспекту війни на Сході. Це змусило їх вдатися до незвичної практики й породити дві діаметрально протилежні версії походження плану «Барбаросса». Професор Мессершміт дотримувався традиційних поглядів, Хофман же фактично солідаризувався із Суворовим, говорячи про стратегічну загрозу, яка виходила від Радянського

Союзу і не могла не переконати Гітлера, що червень 1941 р.— остання можлива дата початку превентивної війни¹³.

Спільним для Хофмана і Топича, як і для даних дебатів загалом, є нездатність представити нові докази для обґрунтування голослівних тверджень, котрі вони навели. Поки що дебати викликали серйозні заперечення в основному з приводу воєнного аспекту теорії. Проте вони також не були послідовними, і позиції Суворова не були порушені. Дискусії зовсім не торкалися політичних і дипломатичних структур, у рамках яких приймалися воєнні рішення. Вивчення воєнних аспектів проблеми, в основному обмежене теоретичним розглядом радянської зовнішньої політики напередодні війни, свідчить про сильну ідеологічну упередженість учасників¹⁴.

Серйозною прогалиною більшості істориків, які вивчають воєнні і дипломатичні питання, є нездатність розглядати різні аспекти під єдиним кутом зору. Це особливо яскраво впадає в очі, коли мова йде про керівництво Сталіна. Майже ніхто не заперечує, що робота Генштабу, Комінтерну, Центрального Комітету і Наркомзаксправ зводилася воедино в Кремлі. Хоча наверху допускалася відносна свобода думок, враховувалися різні альтернативні пропозиції, кінцевою, останньою інстанцією завжди був Сталін. Із середини травня 1941 р. Сталін навіть формально став першою людиною країни, зайнявши пост голови Ради народних комісарів. На цій посаді він здійснював всебічне керівництво як у воєнних, так і в дипломатичних питаннях. Не слід доводити справу «до абсурду» і думати, що вранці Сталін розглядав воєнну доктрину, після обіду обговорював питання дипломатії, а вечорами заглиблювався у внутріполітичні проблеми. Всі ці питання були тісно взаємопов'язані.

Наведемо як приклад пропозицію Жукова від 15 травня 1941 р. про контрнаступ з метою запобігання концентрації німецьких військ на кордоні з Радянським Союзом. Сталін повинен був розглядати це питання, пов'язуючи його з розмовами про майбутню радянсько-німецьку війну і таємний політ Рудольфа Гесса в Англію кількома днями раніше, з врахуванням поразок англійської армії на Балканах та у Північній Африці, а також підписаного незадовго до цього Пакту про нейтралітет з Японією. Всі ці фактори погоджувалися воедино, і на їх основі Кремль приймав рішення. Тому дуже важливо постаратися зрозуміти настрій людей того періоду і не судити про них з позицій сьогодення. Неможливо упускати з уваги драматизм подій, повних невизначеності, коли недовір'я, упереджені думки та чутки виявлялися сильнішими від десятків дивізій, що розгорталися на фронтах. Другим фактором, який обмежує об'єктивне судження, є тенденція розглядати той чи інший епізод лише з точки зору радянсько-німецьких відносин, не враховуючи стосунків Радянського Союзу з Англією, що важливо для правильної оцінки подій. Акцент на теоретичних основах та ідеологічному корінні конфлікту відвів дебати далеко в бік від дійсних подій, які призвели до війни на Сході.

Неповерненці стають істориками

Ні приголошені гіпотези Суворова, ні свідчення на їх підтримку самі собою не є відкриттям¹⁵. Саме належність Суворова до ДРУ (радянської воєнної розвідки) надала його аргументам ваги і вірогідності. Тому перше ніж обговорювати проблему, необхідно сказати кілька слів про феномен «Суворова». Нині відомо, що Віктор Суворов — псевдонім Володимира Богдановича Резуна, капітана ГРУ, який попросив політичний притулок в Англії у червні 1978 р. Романтичний і таємничий ореол, що оточував Суворова, посилений його видавцями, які акцентували увагу західного читача на тому факті, що Москва винесла

йому смертельний вирок і тому його справжнє ім'я й місцезнаходження є великим секретом. Самого Суворова тишить цей романтичний ореол: «Це справді потрясаюче почуття визволення. Я знаю, що я мертвий, тому у мене нема ніяких проблем. Кожний ранок я зустрічаю вдячність Богу і долі за те, що мені подаровано ще один ранок. Господи, як це прекрасно. Я повинен був 14 років тому вже бути в ящику, а я все ще живу»¹⁶.

Ніхто з учених, які захоплюються теоріями Суворова, не вважає за потрібне довідатися про його мотиви чи засумніватися у вірогідності одержаної від перебіжчика інформації. Провідні спеціалісти з питань розвідки твердять, що перебіжчикам, як правило, тяжко розставатися із секретами і тому вони знаходяться під сильним емоційним тиском. Їм мало довіряють, і вони знають, що коли від них отримають усю необхідну інформацію, вони стануть непотрібними. Єдине, що їм залишається, це «віддаляти той жахливий день, коли з ними буде покінчено, коли вони будуть вижаті, як лимон, справа їх життя закінчиться, а вони стануть чужими у вільній, але незрозумілій їм країні». Передбачливий перебіжчик перебільшує свою роль у радянській розвідці, натякаючи на доступ до досє і архівів, яких він ніколи не бачив, або твердячи, що знає про щось з перших рук і має потрібних знайомих. Такі особистості, як правило, виступають з досить спекулятивними й тому сенсаційними заявами, які привертають увагу читача, хоча справді вони найчастіше були всього-навсього дрібними функціонерами, не посвяченими в процес ухвали Кремлем рішень. Їх інформація часто здобувається з пліток, які поширюють їх колеги по роботі¹⁷.

Суворов пішов по слідах тих перебіжчиків, які навіть під час війни намагалися добитися визнання з допомогою дезінформації. Леон Гельфанд, який залишився в Римі в 1940 р., проінформував англійців, що «Сталін з 1933 року добивався підписання угоди з Гітлером»¹⁸. Отже, Суворов не є винятком. Після своєї втечі він опублікував кілька книг про радянську воєнну розвідку та свою власну роботу¹⁹. Можна з впевненістю сказати, що він мав обмежений доступ до секретної інформації під час своєї нетривалої служби у воєнній розвідці в якості молодшого офіцера, а потім короткого перебування в Генштабі.

Стало знаменням часу, що такі люди, як Резун, які раніше користувалися привілеями, що надавалися «іменклатурі», намагаються в Росії, що заново народилася, бути прирівненими до справжніх дисидентів та критиків режиму, як, наприклад, Андрій Сахаров,— людей, які дорого заплатили за свої переконання. Суворов зрадив систему, і його дії, звичайно, змушують поставити питання про моральну охайність особистості. Щоб спростувати будь-які звинувачення в зраді, Суворов розповідає про себе в прикрашених тонах: «Я вже повністю усвідомлював, що у цього режиму нема ніякого майбутнього. Я розумів, що він рухне. З другого боку, я був фанатично закоханий в армію, зброю, в сильні, могутні організації, такі, наприклад, як ГРУ. Й я пишався тим, що я офіцер. Це йшло паралельно. Я ненавиджу режим і страшенно люблю армію»²⁰. Як ми незабаром побачимо, вільне поводження з джерелами стало його товарним знаком. Обтяжувати себе доказами — заняття для нього зовсім чуже.

Перебіжчики, щоб утримати інтерес до себе, часто використовують свої знання для пропаганди політичних ідей своїх нових роботодавців. Подібно Кривицькому та іншим перебіжчикам 30-х років, праці Суворова надто прикрашені політичними й ідеологічними забобонами, які мали за мету розпалити «воєнний психоз» і застерегти громадську думку Заходу від поновлення розрядки²¹. Книга Суворова написана у процвітаючому жанрі змовницької психології. Вона переконує читача, що значущі події неможливо пояснити звичайними категоріями; теорія змови, чи змовницький менталітет перевищує ординарні свідчення. Змовницька психологія, чи «історія, що розповідається у вигляді на-

родного міфу»²², виключно діє під час переходу від тоталітаризму до демократії. Теорія змови в тому чи іншому вигляді легко завойовує уми і не сприймає спростування, з особливою силою вона проявляється під час пояснення ключових моментів історії, насичених інформацією й фактами, і тим самим доступним постійним ревізіям.

Період між початком другої світової війни і німецьким вторгненням у Росію являє собою особливо благодатний ґрунт для теорії змови, оскільки він включає в себе основоположні міфи, такі, як угода між Ріббентропом і Молотовим, політ Рудольфа Гесса в Англію і попередження, направлене Черчиллем Сталіну. Суворов правильно розуміє, що найстаріші, зашкарублі теорії змови живуть довше від інших. Вони відроджуються, ледве встигнувши стертися з пам'яті, імітуючи істину, а в дійсності прикриваючи її новими нагромадженнями брехні. Теорія змови, будучи винятково привабливою для обивателів, пропагує міфи, навмисно і наполегливо приховує істину, спрощуючи складні ситуації. Це особливо придатне до Росії, де період 1939—1941 рр. залишався ще кілька років тому «білою плямою» в радянській історіографії. Суворов не спромігся вивчити нові матеріали, які з'явилися у великій кількості, оскільки правильно розрахував, що ідеї, навіяні з допомогою теорії змови, сильніші від фактів.

Хто на кого збирався нападати у червні 1941 р.?

Майже повна відсутність даних про наміри і стратегію Сталіна напередодні війни змушує нас або приписувати йому сумнівну змову, або погодитися з Черчиллем, оголосивши Сталіна та його генералів «повністю обведеними навкруг пальця невдачами другої світової війни у питаннях стратегії, політики, передбачення і компетенції»²³. Невдовзі після смерті Сталіна з'явилися нечисленні свідчення, в основному радянських армійських кіл. Маршали, скориставшись своїм впливовим становищем після приходу до влади Хрущова, відмежувалися від відповідальності за катастрофічні події 22 червня і поклали всю провину на Сталіна. Але навіть тоді у численних військових мемуарах, що з'явилися у вигляді книг і статей, розгортання радянських військ розглядалося як оборонний захід²⁴.

Відсутність фактів завела в глухий кут більшість західних істориків, у тому числі провідних експертів з радянської військової політики, наприклад, Джона Еріксона, які прагнули знайти раціональне пояснення політиці Сталіна в останні місяці перед німецьким вторгненням. У своєму чудовому дослідженні «Шлях до Сталінграда» Еріксону довелося обмежитися таким особистим припущенням: «Аж до квітня 1941 року політика Сталіна все ж була певною мірою осмисленою... Слабкість Радянського Союзу — хоча Сталін ніколи цього б не визнав — вимагала проведення політики часткового умиротворення і до останнього часу вона давала чудові плоди. Однак криза, пов'язана з подіями на Балканах, знаменує собою поворотний пункт у радянсько-німецьких відносинах, який змусив Сталіна цілком перейти до політики умиротворення, і таку поведінку важко пояснити»²⁵.

Інша дуже поширена версія — також досить гіпотетична — спирається на добре відомий тепер факт, що в розпорядженні Сталіна були точні розвідувальні дані про розгортання й наміри німецьких військ, одержані з різних джерел²⁶. Вважають, що воєнна оцінка принизила їх значення, повністю підтримавши концепцію Сталіна про те, що Англія намагається викликати кризу в радянсько-німецьких відносинах, поширюючи чутки про нарощування військ на кордоні²⁷. Однак ми, як і доти, блукаємо в п'їтмі, намагаючись зрозуміти, як Сталін тлумачив і використовував ці розвіддані.

Десь посередині знаходиться версія, досі дуже скупо підкріплена даними, яка пояснює катастрофу початкових етапів війни політичним

паралічем, який розбив Сталіна, коли він зрозумів, що війна з Німеччиною дійсно неминуча. Безладні півзаходи, що він застосовував і які Суворов помилково розцінив як таємну підготовку збройних сил до наступу, відображали тривогу і невпевненість вождя, розуміння ним небезпеки і неможливості її ліквідувати. Однак навіть така на вигляд об'єктивна інтерпретація часто-густо пояснює погане розуміння Сталіним ситуації «комуністичною логікою»²⁸.

Відсутність безперечних даних, а також розбіжності в різних мемуарах, що вийшли друком в Росії, створили вакуум, який влучно заповнили теорії Суворова. Єдина перевага, яку він, за його словами, має перед іншими західними істориками: безпосереднє знання радянських сил безпеки і досвід роботи в них. Викликає подив зарозумілість, з якою Суворов відкидає архівний матеріал і покладається лише на мемуарну літературу. Він з готовністю визнає, що «трохи попрацював в архівах Міністерства оборони СРСР», але «цілком свідомо архівні матеріали майже не використовую»²⁹. У відповідь на мої заперечення з цього питання Суворов стверджував, що звірив свою інформацію із «секретними радянськими джерелами». Відмова від використання архівів пояснюється тим, що в них, очевидно, не містилося такого матеріалу. Немає підстав не довіряти Дмитру Волкогонову, який, будучи членом комісії, що працює із секретними документами Політбюро, стверджує, що йому зустрічалися документи щодо угоди Ріббентропа — Молотова та Катинської бойні, але не було документів, що свідчать про войовничі наміри Сталіна щодо Німеччини³⁰. Було б наївно вважати, що таку величезну операцію можна було б провести без відповідного планування і без будь-яких документальних свідчень.

З настанням «гласності» з'явилася величезна кількість нових матеріалів, що проливають світло на події, які призвели до війни. Адже ж ще в 1990 році заперечувалося навіть саме існування секретних протоколів до пакту Ріббентропа—Молотова³¹. Впевнений у своїй правоті, Суворов не спромігся звірити свої праці з новим великим матеріалом або якось відреагувати на нього. Факти, що не узгоджуються з його концепцією, він приписує «комуністичним історикам», які викликають загальну ненависть.

Не слід забувати, що ці аргументи Суворов наводив, коли Радянський Союз ще міцно тримався. Перехід від придушення до свободи, що супроводжувався повним засудженням минулого, примусив радянських істориків кидатися з однієї крайності до іншої. Досягнення національної поваги і відновлення міжнародного визнання залежать насамперед від здатності об'єктивно оцінювати минуле і відкинути старі змов, що відроджуються у «смутні часи». Нині Росія живе і дихає історією. Однак небезпека полягає у відмові через ідеологічні переконання від радянського періоду та в пошуку неясного, а то й архаїчного коріння в імперському минулому Росії. Адже навіть більшовикам довелося невдовзі після війни розбиратися з царською спадщиною. Незважаючи на спроби розірвати всі зв'язки з минулим і досягти утопії, Леніну і Сталіну дедалі більше доводилося рахуватися з національними інтересами країни. На місце суто ідеологічних догм прийшла відповідальність перед державою, і історики повинні уважно вивчати взаємозалежність між ними.

«Криголам» став першою спробою Суворова приборкати історію і використати її у своїх політичних та ідеологічних інтересах. Розраховуючи на західних читачів, Суворов побудував свою аргументацію на грубих ідеологічних постулатах. Він намагався показати, що зовнішня політика Радянського Союзу цілком визначалася ідеологією і додержувалася марксистських догм, які завжди мали на меті світову революцію. Суворов не брав до уваги національні інтереси, які відстоювало радянське керівництво напередодні війни. Протягом усієї книги він розмахує жупелом комунізму, як червоною ганчіркою перед биком;

цим методом користувалися ще історики періоду «холодної війни», лякаючи Захід тим, що «червоні в нас під ліжком». У «Криголамі» Суворов удається до такої ж тактики, граючи на почутті огиди російсько-го народу щодо режиму, що завдав йому так багато страждань.

Росія як агресор у другій світовій війні

Дебати, що розгорнулися навколо питання про особливий характер радянського зовнішньополітичного курсу, мають величезне значення. Суворов використовує на всі сто відсотків дезінформацію і пропаганду часів «холодної війни», коли писали про наявність грандіозного плану Рад, що ґрунтувався на революційному передбаченні Леніна про неминучість «імперіалістичної війни», в якій Радянський Союз не братиме участі. Ця війна знесилить капіталістичний світ і стане катализатором світової революційної ситуації. Ця пропагандистська кампанія стверджувала, що цілеспрямована і послідовна політика Радянського Союзу щодо створення мирних умов для завершення економічного, промислового і військового відродження після революції 1917 р. була йому необхідною, щоб здійснити територіальну експансію у Східній Європі в кінці другої світової війни. Такий підхід дає змогу прибічникам цієї точки зору зробити висновок, що здійснені Англією в 1939 р. спроби створити дійовий антинімецький союз були приречені. Суворов стверджує, не наводячи серйозних аргументів, що ще в 1927 р. Сталін намагався розпалити імперіалістичну війну, заохочуючи страйковий рух у капіталістичних країнах і підтримуючи міжнародну нестабільність. Таким чином, Суворов намагається представити агресивним ключовий напрям радянської зовнішньої політики, який одностайно розглядається як оборонний. Читача намагаються переконати в тому, що Сталін ще у 20-ті роки задумав «визвольні війни» (термін, який використовує автор для характеристики радянської політики в Чехословаччині в 1968 р. і проектує на 30—40-і роки).

Концепція Суворова цілком побудована на визначенні стратегічних намірів Сталіна і ґрунтується на вибіркових і непереконливих свідченнях. Вона виводиться з вивчення характеру мобілізації і розгортання радянських військ навесні 1941 р., коли, за його словами, проводилася систематична підготовка до нападу на Німеччину. Справжньою сенсацією є твердження Суворова про те, що на 6 липня планувалася операція «Гроза» — напад на Німеччину³³. Такого висновку Суворов дійшов на підставі досить вільного тлумачення двох, очевидно, тісно пов'язаних між собою подій. Перша — стрімка, непередбачена і прихована просування Червоної Армії до кордонів, яке він розглядає як розгортання для наступу, і друге — публікація Сталіним, здавалося б, «непереконливої» заяви ТАРС від 13 червня, в якій заперечувалися чутки щодо майбутнього зіткнення Радянського Союзу і Німеччини. Суворов наполегливо підводить до хибного висновку про те, що наказ про наступ було остаточно віддано «12—15 червня», і тісно пов'язує його з опублікуванням заяви ТАРС. Отже, 13 червня стає однією з найважливіших дат радянської історії. За своїм значенням вона, звісно, набагато важливіша, ніж 22 червня 1941 року³⁴.

Це твердження Суворова базується на ще більш хиткому ґрунті, підкріпленому в книзі «День — М» незграбними доказами. Він відзначає, що за 19 днів до початку агресії Сталін прийняв принципове рішення мобілізувати до лав армії вищий ешелон «номенклатури». М+19 (19 днів після мобілізації) було не випадковим терміном, стверджує Суворов, а принциповим положенням. За дев'ятнадцять днів до вторгнення в Польщу Сталін призвав в армію 4 000 працівників вищого партійного ешелону. Потім Суворов робить «очевидний» висновок: «Сценарій повторюється. Якщо від дати нової постанови відрахувати 19 днів, то якраз потрапимо в 6 липня 1941 року. Цю дату я називав

раніше. В той день Червона Армія мала завдати удару по Німеччині й Румунії»³⁵.

У книзі «День—М» Суворов стверджує, що Сталін не лише несе відповідальність за напад Гітлера на Росію, а й є ініціатором другої світової війни. Ще в «Криголам» Суворов заявляв, що не впевнений у тому, що Англія і Франція воюватимуть за Польщу, Сталін готувався до війни, скликавши у середині серпня Політбюро, на якому було вирішене питання про призов до армії резервістів. Мобілізація насторожила Гітлера і змусила його виступити проти Польщі. Суворов визнає, що не бачив протоколів Політбюро, але події кількох наступних днів, на його думку, підтверджують те, що сказав Сталін³⁶. До червня 1941 р., в міру того, як ми наближалися до «Дня—М», було вже мобілізовано 5 300 000 чол. Як вважає Суворов, Сталін закінчив підготовку до наступальної війни. Отже, перед читачем постає повна картина того, що відбувалося: «Таємна мобілізація почалася 19 серпня 1939 року. Тому День «М» — це не початок мобілізації, а лише момент, коли таємна мобілізація раптом гучно оголошується і стає явною. День «М» — не початок мобілізації, а початок її фінального відкритого етапу»³⁷.

Безсумнівно, натхнений успіхом і зневажаючи різку критику вчених на його адресу, Суворов у своїй новій книзі втрачає контроль над фактами. В той час, як написана раніше книга зберігала певні композиційні й наукові претензії, тепер для доказу своєї правоти він наводить неістотні і навряд чи пов'язані між собою події та теорії. Так, він бездоказово стверджує, що славнозвісний плакат «Батьківщина-мати кличе» і не менш знаменита пісня «Священна війна» були замовлені Сталіним наприкінці 1940 року напередодні агресивної війни³⁸. Такі абсурдні твердження часто супроводжуються ефектними порівняннями подій, що мають між собою дуже мало спільного. Разумим прикладом цього є спогади Суворова про те, як, будучи молодим офіцером, він одержав нові чоботи напередодні вторгнення в Чехословаччину в 1968 році. Він наводить слова одного старого, який розповів, що коли його дивізія розгорталася на кордоні в Карпатах у 1941 р., їм також видали нові чоботи. Чи правомірна така аналогія? Звичайно, ні. В 1941 році солдатам видавали нові чоботи, чекаючи німецької агресії, а в 1968 році зовсім в інших обставинах — для вторгнення в Чехословаччину³⁹.

Тягар доказів

Нав'язуючи свої аргументи, Суворов дуже безцеремонно поводить себе з важливішими фактами, причому, анітрохи не вагаючись, називає деяких славних російських воєнних істориків, як, наприклад Анфіло-ва, «комуністичними фальсифікаторами»⁴⁰.

Аксіомою для Суворова, на якій базується вся його концепція, є впевненість у тому, що Сталін готував війну. Теорія Суворова уникає складних побудов; він ігнорує заплутану міжнародну обстановку напередодні війни. Девіз Суворова, що ілюструє його концепцію, дивний за своєю простотою: «Німецький фашизм для Сталіна — це інструмент. Німецький фашизм — це Криголам Революції. Німецький фашизм може розпочати війну, а війна приведе до революції. Хай же Криголам ламає Європу! Гітлер для Сталіна — це очисна гроза Європи. Гітлер може зробити те, що Сталіну самому робити незручно». Це положення ґрунтується на виступі Сталіна, в якому він нібито розкрив свої плани покінчити з нацистською Німеччиною за п'ять років до приходу Гітлера до влади. В ньому він присягався розгромити фашизм, скинути капіталізм, встановити радянську владу і визволити від рабства колонії. Суворов стверджує, що вже в 1927 році Сталін передбачав приход нацистів до влади і вважав, що це позитивне явище: «Саме той факт,

що капіталістичні уряди фашизуються, саме цей факт веде до загострення внутрішнього становища в капіталістичних країнах і до революційних виступів робітників»⁴¹. Суворова не бентежить те, що у своєму виступі Сталін взагалі не згадав Німеччину.

Концепція Суворова тримається на нескінченних коротких цитатах, вихоплених з творів Сталіна. Більшу частину наведених Суворовим уривків взято з виступів Сталіна в 1927—28 рр., в останні, вирішальні роки його боротьби за владу. В 1927—28 рр. могутня коаліція колишніх товаришів Сталіна — Зинов'єв, Каменев і Троцький — звинуватила його в забутті революційних принципів Леніна заради прагматизму, що проявився в його теорії «побудови соціалізму в одній країні». Тому Сталіну довелося докласти багато зусиль, щоб утвердитися як наступникові Леніна. Й у цей час Сталін зіткнувся із зовнішньополітичною кризою, яка загрожувала підірвати будівництво «соціалізму в одній країні». Влітку 1927 року відносини з Англією загострилися до краю, відбувся їх розрив. З Парижа було вислано радянського посла, а посла у Варшаві — вбито. Німеччина вступила до Ліги Націй і підтвердила свої зобов'язання додержуватися Локарнських угод. У Москві склалося враження, що проти Радянського Союзу готується нова інтервенція. Тому у виступах Сталін балансував між революційною позицією і поміркованим підходом. У цілому їх зміст характеризувався не прагненням до війни, а відверто обережним підходом і тривогою⁴². Якби Суворов продовжив цитату, читач сам зміг би переконатися, чи спускав Сталін в 1928 році на воду «криголам», чи був занепокоєний загрозою для Росії ззовні:

«Звідси завдання комуністичних партій:

По-перше, невтомна боротьба з соціал-демократизмом по всіх лініях, і по лінії економічній, і по лінії політичній, включаючи сюди викриття буржуазного пацифізму із завданням завоювання більшості робітничого класу на бік комунізму.

По-друге, створення єдиного фронту робітників передових країн і трудових мас колоній для того, щоб запобігти небезпеці війни або, коли війна настане, перетворити імперіалістичну війну у війну громадянську, розгромити фашизм, скинути капіталізм, встановити Радянську владу, визволити колонії від рабства, організувати всебічний захист першої у світі Радянської республіки»⁴³.

Для обґрунтування своєї позиції Суворов вибірково наводить цитати з політичного звіту Сталіна Центральному Комітету в грудні 1927 р. За словами Суворова, Сталін розглядав виникнення ситуації, коли Німеччину можна було спрямувати проти Англії і ослабити, перше ніж Радянський Союз виступить проти неї: «Дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи пощастить нам відтягнути війну з капіталістичним світом, яка неминуча... до того моменту, поки капіталісти не переб'ються між собою»⁴⁴. Початкова частина уривка, яку Суворов не наводить, малює зовсім іншу картину: «Звідси завдання — врахувати суперечності в таборі імперіалістів, відтягнути війну, «відкупившись» від капіталістів, і вжити всіх заходів для збереження мирних відносин». Ситуація повністю відрізняється від тієї, що намагається зобразити Суворов.

Найбільш кричущих перекохань тексту Суворов припускається тоді, коли намагається довести, що Сталін ще в 1927 році передчував вигоди, які можна буде здобути з війни між капіталістичними країнами. Справа подається так, що Сталін передбачав укладання «пакту Ріббентропа—Молотова»: «Вирішальну битву можна вважати цілком назрілою, якщо всі ворожі нам класові сили достатньо знесли себе боротьбою, яка їм не по силах». Тут Сталін цитує працю Леніна, в якій той закликає маси в 1917 році скинути Тимчасовий уряд:

«Вирішальну битву, говорить Ленін, можна вважати цілком назрілою, якщо «1) усі ворожі нам класові сили достатньо заплуталися,

достатньо перебилися одна з одною, достатньо знесли себе боротьбою, яка їм не по силах», якщо «2) всі хиткі, нестійкі, проміжні елементи, тобто дрібна буржуазія, дрібнобуржуазна демократія, на відміну від буржуазії, достатньою мірою викрили себе перед народом, достатньо зганьбили себе своїм практичним банкрутством»⁴⁵.

Суворов удається до таких же хитрощів, коли обирає епіграф для розділу, в якому говориться про таємне висування радянських військ до лінії фронту навесні 1941 року. Задум Сталіна уявлявся таким: «Треба застати противника зненацька, вловити момент, коли його війська розкидані». В цьому випадку Сталін також цитував Леніна, який виклав тактику захоплення влади в 1917 році⁴⁶. Сам Сталін не згадував про Німеччину, а лише оцінював революційні перспективи Англії після загального страйку 1926 року⁴⁷. В своїй промові він неодноразово відзначав загрозу, яку війна несе Радянському Союзу, і аж ніяк не вітав революційний потенціал війни. Наголос робився не на наступальних аспектах, а на захисті «соціалізму в одній країні», тобто захисті «вітчизни» в майбутній війні. Домисли Суворова будуються на анахронічному підході до сталінських текстів; це рівнозначно твердженню, що знаменитий пушкінський рядок: «Ура! Октябрь уж наступил» сповіщає про російську революцію⁴⁸.

Те, як Суворов подає свою концепцію, можна проілюструвати великою кількістю інших цитат, які, якщо їх вилучити з контексту, зображують радянську зовнішню політику підступною і агресивною. Прикладом зловісної загрози Сталіна могла б бути така цитата з одного з його виступів: «Ми робимо справу, яка в разі успіху переверне весь світ і визволить увесь робітничий клас»⁴⁹. Однак ці слова були сказані в 1931 році в промові про завдання господарників на першій Всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості. Її метою було досягти збільшення промислового виробництва і виконати п'ятирічний план. Під словом «справа» малося на увазі створення в СРСР соціалістичної економіки, яка стала б взірцем для міжнародного робітничого класу⁵⁰.

Основним джерелом, з якого Суворов черпає свої аргументи, є об'ємисті мемуари радянських генералів. Однак він хибно тлумачить і ці свідчення. Маршал Василевський, стверджує він, відверто оцінював ситуацію: «Побоювання, що на Заході піднімається галас з приводу, нібито, агресивних устремлінь СРСР, треба було відкинути. Ми підійшли... до рубікону війни, і треба було зробити твердо крок уперед»⁵¹. Пропущені у середині слова «тих, що з волі обставин не залежать від нас» повністю змінюють смисл речення — мається на увазі, що війна була нав'язана розгортанням німецьких військ. У статті Василевського міститься звична критика Сталіна за його нездатність підготуватися до нападу німців і вжити дійових заходів, продиктованих розгортанням німецьких військ на кордоні із СРСР.

Подібним чином поводить ся Суворов і з працями вчених. В одній з рідкісних ситуацій, коли він залучає порівнянно новий матеріал 1986 року, він пише: «Генерал-майор А. І. Михальов прямо визнає, що Південний і Південно-Західний фронти радянське командування не планувало використати для оборонних або контрнаступальних дій. Стратегічних цілей передбачалося досягти переходом військ фронтів у рішучий наступ»⁵².

Однак стаття фактично присвячена організації оборони в Південному секторі. Якщо навести цитату цілком, то смисл її буде прямо протилежним тому, що приписує їй Суворов: «Як відомо, радянське командування для відбиття вторгнення агресора не передбачало проводити тут стратегічну оборонну операцію. Прикриття державного кордону планувалося здійснити силами стрілецьких корпусів першого ешелону. Другі ешелони армій, насамперед механізовані корпуси, призначалися для нанесення контрударів і розвитку наступу.

«Стратегічних цілей передбачалося досягти переходом військ фронтів у рішучий наступ».

Дуже жаль, що історики ігнорували праці Суворова через поверховий характер і несерйозність його аргументів. Таким чином вони, за іронією долі, надали йому виняткову можливість ознаямити російських читачів з одним з найважливіших етапів радянської історії, який замовчувався у минулому. Об'єктивна дискусія ускладнюється тим, що розглядуваний період багатий на міфи, які тоді навмисно поширювалися. Згодом їх некритично сприйняли історики через відсутність достовірної інформації і політичну поляризацію часів «холодної війни», що сприяла такому підходу. Наведена нижче інтерпретація подій напередодні війни за допомогою нещодавно розкритих архівних матеріалів по-новому подає безплідні спроби запобігти німецькому вторгненню. Автор вивчив багато російських документів Міністерства оборони і Міністерства закордонних справ, а також широке коло опублікованих матеріалів. У книзі, крім того, широко використовуються англійські та німецькі архівні матеріали.

На жаль, через терор оточення Сталіна не залишило ні щоденників, ні інших писемних свідчень, що заслуговували б на увагу. Навіть ті, хто відчував себе у відносній безпеці за кордоном, розуміли свою вразливість. Наприклад, для Майського, без сумніву, було принизливо передавати свій щоденник за власною ініціативою на суд Сталіна наприкінці 1941 року з таким супроводжувальним листом:

Лондон, 6.12.41.

т. Сталіну.

«Дорогий Йосипе Віссаріоновичу, завтра разом з Іденом я відправляюсь в СРСР. Оскільки морські подорожі в наші дні — справа досить ризикована, на всяк випадок звертаюсь до Вас з цим листом.

В даному портфелі знаходиться щоденник, який я, щоправда, не дуже акуратно вів протягом останніх 7 років. З точки зору літературної цей щоденник, зрозуміло, потребує ще значної обробки, бо писався він в різних умовах і майже завжди поспіхом. Однак з історичної точки зору цей щоденник, безсумнівно, становить певний інтерес. Як би то не було, за вказані 7 років я весь час перебував на величезному обсерваційному пункті світової політики і мав можливість входити у стосунки з найбільшими політичними діячами Англії та інш. країн. Направляю свій щоденник Вам. Робіть з ним, що вважаєте за необхідне.

...З товариським привітом І. Майський»⁵³.

Людський фактор, дуже важливий у радянській політичній культурі, представлений на сторінках щоденника мало на відміну від дуже особистої і виразної для читачів оцінки політичного життя Лондона.

Деякі факти я взяв з щоденників Майського і Дмитрова та інших документів особистого характеру: наприклад, про зустріч Жукова і Тимошенка із Сталіним на засіданні Політбюро в середині червня та ін. Можна сподіватися, що в майбутньому з'являться нові цікаві матеріали.

Зовсім не збираючись у наступних розділах схрещувати із Суворовим шпаги, я хочу лише дати альтернативну інтерпретацію подій напередодні операції «Барбаросса», яка кидає серйозний виклик теорії «превентивної війни» і дасть змогу читачам скласти про це власну думку.

¹ «Еще раз о сообщении ТАСС», Русская мысль 16 и 23 мая 1985; «Who was planning to attack whom in June 1941, Hitler or Stalin?», Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies 130², 1985.

² Viktor Suvorov. Der Eibresher: Hitler in Stalins Kalkül. Stuttgart, 1989. Книжний варіант додає мало істотного до попередніх статей. Можливо, використано більше фактів з мемуарів вищих радянських командирів, але не архівних і точних свідчень, як про це говорить навіть такий доброзичливо настроєний критик, як Günter Gillissen, «Der Krieg zweier Aggressoren». Frankfurter Allgemeine Zeitung

27.04.89. Суворов також не спромігся знайти з дедалі більше широкою й корисною літературою, що вийшла на Заході про цей період, з якої він міг би почерпнути необхідну інформацію про порушені ним проблеми.

³ «Связь времен: Виктор Суворов о себе и о своей жизни» // «Русская мысль», 3 июля 1992.

⁴ Суворов В. День — М, М., 1994.— С. 249.

⁵ Nolte. «Vergangenheit, die nicht vergehen will». Нольте виступає з тими ж ідеями в «Between Myth and Revisionism? The Third Reich in the Perspective of the 1980 s», в кн. Н. W. Koch (ed.) Aspects of the Third Reich. London, 1985, pp. 35—36. Eberhard Jäckel, «Die elende Praxis der Untersteller: Das Einmalige der nationalsozialistischen Verbrechen lässt sich nicht leugnen», Die Zeit, 12 Sept. 1986, заперече існування у Гітлера зв'язку між «остаточним рішенням» та ідеологічними догмами теорії «життєвого простору». Нольте одержав посередню підтримку в останніх працях відомих радянологів, які ставлять знак рівності між знищенням Сталіним куракулів й «остаточним рішенням» Гітлера. Характерним прикладом є R. Conquest, The Harvest of Sorrow. New York, 1986. Докладне обговорення зв'язку між різного роду геноцидами див.: Charles S. Maier, The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German national Identity. Cambridge Mass., 1988, ch. 3. Полемічну оцінку з лівих позицій взаємозв'язку між російським питанням і дебатами дано у кн.: Wehler, Entorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum «Historikerstreit». München, 1988, p. 152—93. Великі матеріали, що стосуються дебатів, зібрано в «Historikerstreit: Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. München, 1987.

⁶ Günter Gillessen, «Der Krieg der Diktatoren: ein erstes Resümee der Debatte über Hitlers Angriff im Osten», Frankfurter Allgemeine Zeitung, 25 Feb. 1987. Те, що саме ця газета створила умови для нової драми, не дивно з урахуванням того, що один з її редакторів Іоахим Фест розвивав подібні теорії у книзі: Hitler, eine Biographie. Frankfurt, 1973, p. 878.

Подібна інтерпретація раніше залишалася майже непоміченою. Див.: Н. Seegarhim, Die deutsch-russischen Beziehungen, 1939—1941. Hamburg, 1949, p. 38; P. Fabry, Der Hitler-Stalin Park, 1939—1941. Darmstadt, 1962, pp. 427—30; Н. Koch, «Hitler's Programme and the Genesis of Operation Barbarossa», Historical Journal 26 (4), 1983.

⁷ 50 лет Великой Отечественной войны, М., 1991, с. 32—3.

⁸ Див. це вид. С. 115—119.

⁹ Суворов В. Ледокол. М., 1992.— С. 48.

¹⁰ Там же.— С. 312.

¹¹ А. Hilgruber, Hitlers Strategie. Frankfurt, 1965, p. 105. Спроба покласти провину на росіян відверто виявляється у кн.: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege. Göttingen, 1967, p. 97. Заради об'єктивності необхідно відзначити, що Хільгубер надто умудрений, щоб некритично сприймати ідеї Суворова. У його «Zweierlei Untergang» робиться акцент на поганому поведженні Рад з німецьким населенням наприкінці війни й створенні з мовчазної згоди країн Заходу радянського «санітарного кордону» на «визволених» територіях, щоб не допустити гегемонії Німеччини в центральній Європі. Знак рівності між стражданнями, яких зазнали «східні німці» від росіян, та Холокостом є, безсумнівно, найслабшим місцем його нарисів. Про близькість його поглядів до Нольте переконливо говорять Г. Момсен, проте ця думка піддається сумніву у ст. Martin Broszat, «Wo sich die Geister scheiden», «Historikerstreit», p. 190. Див. також Richard J. Evans, «The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit». The Journal of Modern History, 59, Dec. 1987, pp. 707 f. Докладну критику праці Хільгубера див.: О. Вартов, «Historians on the Eastern Front. Andreas Hillgruber and Germany's Tragedy», Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte, XVI, 1987, pp. 325—45.

¹² E. Topitsch, Stalins Krieg. Die sowjetische Langzeitstrategie gegen den Westen als rationale Machtpolitik, München, 1985, переклад англійською мовою: Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War, New York, 1987.

¹³ «Die Rote Armee bis Kriegsbeginn 1941», в кн.: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. Bd. 4: Der Angriff auf Sowjetunion, Stuttgart, 1983. Упередження Хормана виявляються з усією відвертістю в його ранній книзі: Die Geschichte der Wlassow-Armee. Friburg, 1984, особливо на с. 307—308. Досить критичний розбір того, як центр проводив у життя план «Барбаросса», міститься в Berghahn, «Das Militärgeschichtliche Forschungsamt in Freiburg». Geschichte und Gesellschaft, 14, 1988.

¹⁴ Найкращий критичний огляд сучасних інтерпретацій міститься в ст. Bianka Pietrow, «Deutschland im Juni 1941 — ein Opfer sowjetischer Aggression?», Geschichte und Gesellschaft 14, 1988. Пьетрова правильно відзначає (с. 119), що Хофман наводить як свідчення головним чином допити військовополонених, які є досить сумнівним джерелом.

¹⁵ Див.: Pietrow, «Deutschland im Juni 1941», pp. 116—17.

¹⁶ «Суворов о себе и книге своей жизни». — Русская мысль, 3 июля 1992.

¹⁷ P. Knightley, «The Defection Game», The Second Oldest Profession. London, 1986.

¹⁸ Про бесіду між Гельфандом і Батгером 13 вересня 1940 р. див.: Uldricks, «Soviet Security Policy in the 1930s» в кн.: G. Gorodetsky (ed.), *Soviet Foreign Policy: 1917—1991. A Retrospective*. London, 1994.

¹⁹ The Aquarium (про підготовку радянських шпигунів) Spetsnats: The Story Behind the Soviet SAS, The Liberators, (про його участь у радянському вторгненні в Чехословаччину в 1968 році), *Soviet Military Intelligence i Inside the Soviet Army*.

²⁰ «Суворов о себе и книге своей жизни».

²¹ Такого висновку можна дійти з оглядів його книг. Див., наприклад, «Фай-нешл таймс»: «Це вибликає стурбованість Заходу, особливо його думка про те, що радянські генерали не вірять у вирішальну роль ядерного залякування» або «Він займає унікальну позицію, детально викриваючи жахливі факти про нарощування російськими озброєння». Про книгу «Inside the Soviet Army»: «Необхідно прочитати всім людям, занепокоєним проблемами збереження миру на землі, а також: «Ця важлива книга викриває систему, за допомогою якої організована ударна сила світової революції... страшене застереження Заходові».

²² Див. чудове викриття Nicholas Fraser, «A Bit of a Long Shot», *Sunday Times*, 21 November 1993.

²³ W. Churchill, *The Second World War*, Vol. 3, p. 316.

²⁴ Найкращі зібрання їх поглядів у S. Bialer, *Stalin and his Generals, Soviet Military Memoirs of World War II*. New York, 1969.

²⁵ Erikson, *The Road to Stalingrad*. London, 1975, p. 77.

²⁶ B. Whaley, *Codeword Barbarossa*. Cambridge, Mass., 1973, F. H. Hinsley, *British Intelligence in the Second World War*. London, 1979, Vol. I, Ch. 14.

²⁷ Некрич А. М. 1941 22 июня, М., 1965, с. 124—25; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, М., 1969, с. 229—30, 233, 248. Російський матеріал, що не має аналогів, наведено в статті «Накануне, или трагедия Кассандры: повесть в документах» // Неделя, № 42—44, 1988. Повний текст знаменитої доповіді Хрущова 1956 р. «О культуре личности в истории (Неделя, № 16, 1989 г.) підтверджує ці висловлювання.

²⁸ A. Seaton, *Russo-German War 1941—1945*. London, 1971, p. 21.

²⁹ Victor Suvorov, «Yes, Stalin was Planning to Attack Hitler in June 1941», *Journal of the Royal United Services Institute*; Суворов. Ледокол, с. 13.

³⁰ Волкогонов Д. «Эту версию уже опровергла история», *Известия*, 16 января 1993.

³¹ Л. Безыменский. В кн.: G. Gorodetsky (ed) *Soviet Foreign Policy, 1917—1991: A Retrospective*. London, 1994.

³² Суворов припускається помилки (в основному через незнання тієї великої за обсягом літератури, яка є з цього питання на Заході). Див., наприклад R. Tucker, «The Emergence of Stalin's Foreign Policy», *Slavic Review* 4, 1977. Його аргумент, у якому він спирався на виступ Сталіна в 1927 році як на підготовку світової революції, був спростований західними експертами з радянської зовнішньої політики.

³³ Суворов В. Ледокол, с. 317, 333; див. також Suvorov, «Who Was Planning to Attack Whom?», p. 54.

³⁴ Suvorov, «Who Was Planning to Attack Whom?», p. 50. Якби Червона Армія дійсно розгорталася для наступу, а комюніке ТАРС було дезінформацією, важко було б пояснити розгубленість, яку воно викликало серед вищого командного складу, про що свідчать, зокрема: Анфилов В. А. «Бессмертный подвиг», с. 178—184; Баграмян И. Так началась война, М., 1971, с. 68—76; Азаров И. Осажденная Одесса, М., 1966, с. 8—10.

³⁵ Суворов. День — М. М., 1994, с. 81.

³⁶ Суворов. Ледокол, с. 51—54.

³⁷ Суворов. День — М., с. 157—158.

³⁸ Там же, вступ до рос. видання.

³⁹ Там же, с. 15—20.

⁴⁰ Там же, с. 15—20.

⁴¹ Суворов. Ледокол, с. 24; Сталин И. В. Сочинения, М., 1954, т. 10, с. 49.

⁴² Див. нижче, с. 36—39.

⁴³ Сталин И. В. Соч., т. 11, с. 202.

⁴⁴ Суворов. Ледокол, с. 44; Сталин. Соч., т. 10, с. 288—289.

⁴⁵ Сталин И. В., Сочинения, т. 6, с. 158.

⁴⁶ Суворов. Ледокол, с. 186; Сталин. Соч. т. 6, с. 158.

⁴⁷ Див.: мій коментар далі в розділі.

⁴⁸ Сталин. Соч., т. 10, с. 49. Я вдячний Б. Морозову за цю аналогію.

⁴⁹ Суворов. Ледокол, с. 36.

⁵⁰ Сталин. Соч., т. 13, с. 39—40.

⁵¹ Суворов. Ледокол, с. 260; цитата з «Военно-исторического журнала» № 2; 1978, с. 68.

⁵² Суворов. Ледокол, с. 331—332; цитата з «Военно-исторического журнала» № 5; 1986, с. 49.

⁵³ АВП, РФ, Ф. 017—а, оп. 1, д. 8, п. 2.—Дневник И. Майского, 1941.